

د: ۱۳۹۰/۲/۲۶

پ: ۱۳۹۰/۴/۱۰

در باره چند مهرنوشته و سکه‌نوشته ساسانی و عرب‌ساسانی

حسن رضائی باغبیدی*

چکیده

موضوع مقاله حاضر بررسی نوشته‌های روی دو مهر ساسانی و سه سکه عرب‌ساسانی است. در بررسی نوشته‌های دو مهر ساسانی، دو عنوان جدید به زبان فارسی میانه شناسایی می‌شود. در بررسی سه سکه عرب‌ساسانی نیز علاوه بر طرح برخی نکات مهم تاریخی و فرهنگی، کهن‌ترین برابرنهاده‌های فارسی میانه برای عبارتهای عربی «العزّة لله» و شهادتین (لا اله الا الله، محمد رسول الله) شناسانده می‌شود.

یک. در موزه بریتانیا مهری ساسانی از جنس عقیق به ابعاد ۲۴ در ۳۲/۵ میلیمتر به شماره 135071 نگهداری می‌شود که روی آن نیم‌تنه و نیم‌رخ راست یکی از بزرگان دربار ساسانی نقش بسته و پیرامونش نام و منصب صاحب مهر به خط پهلوی کتیبه‌ای نگاشته شده است (تصویر ۱). صاحب این مهر شخصی به نام «روزبود»

* استاد دانشگاه تهران

(پهلوی: /lwcbwty /rōzbūd) بوده است. عنوان این شخص را ایرانشناس فرانسوی، ریکا گیزلن، /myh'r'nsld'l /mehārān-sālār/ خوانده و آن را با تردید «سالار میخواران، رئیس شرابخواران» ترجمه کرده است (گیزلن ۲۰۰۸: ۴۲).

تصویر ۱

تصور اینکه در دوره ساسانی افرادی «میخوار، شرابخوار» خوانده می‌شدند و یکی از بزرگان حکومتی در رأس آنان بوده، بسیار بی‌پایه و نامعقول است. به علاوه، جزء hār- در آنچه ایشان mehār خوانده ارتباطی با ریشه ایرانی باستان *hvar- «خوردن» (چئونگ ۲۰۰۷: ۱۴۷) ندارد، زیرا این ریشه در زبان پهلوی به صورت xwar- (مکنزی ۱۹۷۱: ۹۵) بر جای مانده است. به دیگر سخن، واژه «میخوار» در پهلوی باید به صورت *myhw'r نوشته و به صورت *mayxwār خوانده می‌شد. به نظر نگارنده، این عنوان را باید /myh'l'nsld'l /mayhārān-sālār/ خواند، نه همچون گیزلن /myh'r'nsld'l /mehārān-sālār/ زیرا بخش نخست آن واژه پهلوی may به معنی «می، شراب» (مکنزی ۱۹۷۱: ۵۵) است. ثانیاً جزء hār- را در mayhār باید از ریشه ایرانی باستان *harH- به معنی «داد و ستد کردن، خرید و فروش کردن، تجارت کردن» (چئونگ ۲۰۰۷: ۱۳۱) دانست. ^۲ از این رو، mayhār یعنی «می‌فروش، تاجر شراب» و mayhārān-sālār یعنی «سالار می‌فروشان، رئیس تاجران شراب». این مقام احتمالاً زیر نظر «بازارید، رئیس بازار» فعالیت می‌کرده است. عنوان اخیر در کتیبه شاپور اول بر کعبه زردشت به صورت w'c'lpt /wāzārbed/ در سطر ۳۵ متن فارسی میانه و به صورت w'srpty /wāzārbed/ در سطر ۲۸ متن پارتی آمده است (نک: هوپزه ۱۹۹۹: ۶۲/۱). از دیگر مناصب دربار

ساسانی که با «می» ارتباط داشته، منصب «می‌داری» بوده است. شاپور اول در کتیبه‌اش بر کعبه زردشت در میان بزرگان دربار ساسانی از شخصی نام می‌برد که «می‌دار» (= «ساقی») بوده است. این عنوان به صورت /md'ly/mayyār/ در سطر ۳۰ متن فارسی میانه و به صورت /mdkdr/*maδugdār/ در سطر ۲۴ متن پارسی آمده است (نک: هوپزه ۱۹۹۹: ۵۵/۱-۵۶).

شایان ذکر است که خرید و فروش می در دوره ساسانی رونق بسیار داشت و در متون فقهی زردشتی نیز احکامی در باره آن موجود است. برای نمونه، در متن فقهی روایت آذرفرنبغ فرخزادان، در پاسخ به استفتایی در باره خرید شراب از مسیحیان، گفته می‌شود که جز در موارد اضطراری جایز نیست (پرسش ۱۲۵؛ نک: رضائی باغ‌بیدی ۱۳۸۴: ۱۰۴-۱۰۵).

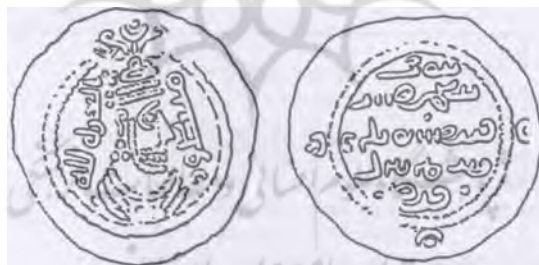
دو. در موزه ملی کراکف مه‌ری ساسانی از جنس عقیق به ابعاد ۳۵/۵ در ۴۰/۳ میلیمتر به شماره 62 نگهداری می‌شود که روی آن نیم‌تنه و نیم‌رخ راست یکی از بزرگان دربار ساسانی نقش بسته و پیرامونش نام و منصب صاحب مهر به خط پهلوی کتیبه‌ای نگاشته شده است (تصویر ۲). گیزلن نام صاحب این مهر را به درستی «یزدگرد» خوانده، اما خوانش درستی برای عنوان وی نداده و موفق به یافتن معنایی برای آن نشده است. قرائت وی چنین است: /yzdkrty ZY wyn(?)pty /yazdgird i vën(?)bed/ نیز یادآوری کرده که بخش نخست این عنوان را به جای wyn می‌توان šw هم خواند (گیزلن ۲۰۰۸: ۴۹).

تصویر ۲

به نظر نگارنده، بخش نخست این عنوان نه *wyn* و نه *šw*، بلکه *wyr* است. به دیگر سخن، این عنوان را باید *wyrpty /wīrbed/* خواند که به معنی «مردبد، رئیس مردان، رئیس دلاوران» است (از: *wīr* «مرد، پهلوان، دلاور»؛ مکتبی ۱۹۷۱: ۹۱). آنچه این قرائت را تأیید می‌کند، وجود منصب مشابهی با عنوان *nēwānbed* «نیوان‌بد، رئیس دلیران» (گیزلن ۲۰۰۷: ۳۹۳) در دوره ساسانی است. به علاوه، بر مهر دیگری از اوایل دوره ساسانی که کتیبه‌ای به خط پارتی دارد، عنوان *mardbed* «مردبد، رئیس مردان» دیده شده است (نک: لیوشیتس و خورشودیان ۱۹۸۹). به نظر می‌رسد افرادی که این مناصب را داشته‌اند، فرمانده گروهی از سپاهیان ورزیده و باتجربه بوده‌اند که مسئولیتهای مهمی چون محافظت از دربار بر عهده‌شان نهاده می‌شده است.

سه. در میان سکه‌های شناخته شده عرب‌ساسانی، سکه‌ای مسی یافت شده که بر روی آن، نیمرخ راست فرمانروایی تاجدار، شبیه آنچه بر سکه‌های خسرو پرویز و یزدگرد سوم نقش بسته، دیده می‌شود. در پشت سر او عبارت «العزّة لله» و در برابر چهره او نام «منصور» به خط کوفی نوشته شده است (تصویر ۳).

تصویر ۳

در پشت این سکه واژه‌هایی به خط پهلوی نوشته شده که شرح روشنی در باره آنها داده نشده است (مثلاً نک: گیزلن ۲۰۰۹: ۱۳۸). نگارنده این نوشته را دارای چهار بخش می‌داند، به شرح زیر:

'pd /abd/
YHMTN OL yzdt¹ pylwcyh /rasēd ō yazad pērōzih/
mnswl /mansūr/
ST /st[axr]/

أفد

رَسَد به ایزد پیروزی

منصور

استخر

پیش از بحث در باره این واژه‌ها، شایان ذکر است که در دوران جاهلیت، عرب‌های حجاز در داد و ستدهای خویش، در کنار سکه‌های بیزانسی، از سکه‌های نقره ساسانی نیز استفاده می‌کردند (آلبوم، بیتس و فلر ۱۹۹۳: ۱۷). فاتحان عرب حتی پس از فتح ایران و کشته شدن یزدگرد سوم در سال ۶۵۱ م در نزدیکی مرو (نک: کریستنسن ۱۹۴۴: ۵۰۷ - ۵۰۸)، ضرب سکه‌های ساسانی را ادامه دادند (بیتس ۱۹۹۶: ۴۲۶). سکه‌هایی که در اوایل دوره اسلامی به سبک سکه‌های ساسانی ضرب می‌شد، اصطلاحاً عرب‌ساسانی خوانده می‌شود. قدیم‌ترین این سکه‌ها کاملاً شبیه سکه‌های خسرو دوم (پرویز، حک ۵۹۰ - ۶۲۸ م) و یزدگرد سوم (حک ۶۳۲ - ۶۵۱ م) هستند، با این تفاوت که در حاشیه روی سکه که نیمرخ تاجدار خسرو پرویز یا یزدگرد سوم را می‌نمایاند، به خط کوفی «بسم الله» یا «جید» نوشته شده است (شمس اشراق ۱۳۶۹: ۳۸، ۷۸؛ نیز نک: واکر ۱۹۴۱: ۳، ۵؛ بروم ۱۹۸۵: ۴، ۶). قدیم‌ترین تاریخ بر این سکه‌ها، تاریخ ۲۰ یزدگردی برابر با ۳۱ ق است، یعنی زمان خلافت عثمان بن عفان (۲۳ - ۳۵ ق) (بروم ۱۹۸۵: ۶).^۲

<p>نمونه درهمهای خسرو پرویز</p>
<p>در دوره ساسانی</p>
<div style="text-align: center;"> </div> <p style="text-align: center;">ضرب ری، سال ۳۷ سلطنت خسرو (۶۲۶ م)</p> <p>رو: نیمرخ راست شاه، در برابر چهره شاه به خط پهلوی /hwslwb /Husraw/ «خسرو»، در پشت سر شاه به خط پهلوی /GDE 'pzw't /xwarrah abzūd/ «فره افزود»^۴ پشت: آتشدان و دو نگهبان در دو سوی آن، در سمت راست به خط پهلوی LD «ری»، در سمت چپ به خط پهلوی /hptsyh /haft-sīh/ «سی و هفت»</p>
<p>در دوره اسلامی</p>
<div style="text-align: center;"> </div> <p style="text-align: center;">ضرب نهاوند، سال ۳۰ یزدگردی (۶۶۱ م، ۴۱ ق)</p> <p>رو: نیمرخ راست شاه، در برابر چهره شاه به خط پهلوی /hwslwb /Husraw/ «خسرو»، در پشت سر شاه به خط پهلوی /GDE 'pzw't /xwarrah abzūd/ «فره افزود»، در حاشیه به خط کوفی «بسم الله» پشت: آتشدان و دو نگهبان در دو سوی آن، در سمت راست به خط پهلوی NY «نهاوند»، در سمت چپ به خط پهلوی /syh /sīh/ «سی»</p>

ضرب هُرمُزاردشیر (در خوزستان)، سال ۳۰ یزدگردی
(۶۶۱ م، ۴۱ ق)

رو: نیمرخ راست شاه، در برابر چهره شاه به خط پهلوی /hwslwb/Husraw/ «خسرو»،
در پشت سر شاه به خط پهلوی /xwarrah abzūd/ GDE 'pzwt' «فره افزود»، در
حاشیه به خط کوفی «بسم الله»
پشت: آتشدان و دو نگهبان در دو سوی آن، در سمت راست به خط پهلوی AW
«هُرمُزاردشیر»، در سمت چپ به خط پهلوی /syh/sīh/ «سی»

نمونه درهمهای یزدگرد سوم

در دوره ساسانی

ضرب ضرابخانه دربار، سال ۲۰ سلطنت یزدگرد
(۶۵۱ م)

رو: نیمرخ راست شاه، در برابر چهره شاه به خط پهلوی /Yazdgerd/ yzdkrt'
«یزدگرد»، در پشت سر شاه به خط پهلوی /xwarrah abzūd/ GDE 'pzwt' «فره
افزود»
پشت: آتشدان و دو نگهبان در دو سوی آن، در سمت راست به خط پهلوی BBA
«دربار»، در سمت چپ به خط پهلوی /wīst/wyst' «بیست»

در دوره اسلامی

ضرب سیستان، سال ۲۰ یزدگردی

(۶۵۱ م، ۳۱ ق)

رو: نیمرخ راست شاه، در برابر چهره شاه به خط پهلوی /Yazdgerd/ yzdkrt¹
 «یزدگرد»، در پشت سر شاه به خط پهلوی /GDE 'pzwt /xwarrah abzūd/ «فره
 افزود»، در حاشیه به خط کوفی «بسم الله»
 پشت: آتشدان و دو نگهبان در دو سوی آن، در سمت راست به خط پهلوی SY
 «سیستان»، در سمت چپ به خط پهلوی /wyst /wīst/ «بیست»

ضرب ؟، سال ۲۰ یزدگردی

(۶۵۱ م، ۳۱ ق)

رو: نیمرخ راست شاه، در برابر چهره شاه به خط پهلوی /Yazdgerd/ yzdkrt¹
 «یزدگرد»، در پشت سر شاه به خط پهلوی /GDE 'pzwt /xwarrah abzūd/ «فره
 افزود»، در حاشیه به خط کوفی «جید»
 پشت: آتشدان و دو نگهبان در دو سوی آن، در سمت راست به خط پهلوی NAL «؟»،
 در سمت چپ به خط پهلوی /wyst /wīst/ «بیست»

«بسم الله» در حاشیه سکه‌های عرب‌ساسانی منشأ اسلامی دارد و بر گرفته از «بسم الله الرحمن الرحيم» قرآن کریم است. اما «جید» را، به نظر نگارنده، باید ترجمه عربی واژه پهلوی /abd/ pd' «أفد، شگفت، عالی» دانست که در حاشیه برخی از درهم‌های خسرو پرویز، از یازدهمین سال سلطنتش (کُبل ۱۹۸۳: ۳۳۰)، نوشته شده است. پژوهشها نشان می‌دهد که وزن متوسط سکه‌های خسرو دوم با واژه abd بیشتر از سکه‌های او بدون این واژه است (گیزلن ۲۰۰۹: ۳۰) و این نشان می‌دهد که این سکه‌ها از کیفیت بهتری برخوردار بوده‌اند.

نمونه درهم خسرو پرویز با واژه پهلوی abd در حاشیه آن

ضرب بیشاپور، سال ۱۲ سلطنت خسرو

(۶۰۱ م)

رو: نیمرخ راست شاه، در برابر چهره شاه به خط پهلوی /Husraw/ hwsrlwb «خسرو»، در پشت سر شاه به خط پهلوی /xwarrāh abzūd/ GDE 'pzw't «فره افزود»، در حاشیه به خط پهلوی /abd/ pd' «أفد (= شگفت، عالی)»
پشت: آتشدان و دو نگهبان در دو سوی آن، در سمت راست به خط پهلوی BYŠ «بیشاپور»، در سمت چپ به خط پهلوی /dwāzdah/ dw'cdh «دوازده»

با توجه به آنچه گفته شد، واژه abd در بخش نخست نوشته‌های پشت سکه مورد بررسی به معنی «شگفت، عالی» و بازمانده سنتی است که از زمان خسرو پرویز آغاز شده بود.

جمله rasēd ō yazad pērōzih «رَسَد به ایزد پیروزی» در بخش دوم از نوشته‌های پشت سکه مورد بررسی، در واقع ترجمه عبارت «العزة لله» است که برگرفته از قرآن کریم است و بر روی سکه در پشت سر فرمانروا به خط کوفی

نوشته شده است. شایان ذکر است که برابر فارسی واژه «العزّة» در برخی از ترجمه‌های کهن قرآن کریم «برتری» و «چیرگی» است (نک: یاحقی ۱۳۷۷: ۱۰۱۷/۳) که به مفهوم «پیروزی» در این ترجمه پهلوی نزدیک است. برای ترکیب rasēd ō در زبان پهلوی جمله زیر را نیز می‌توان مثال زد که ساختی نزدیک به جمله مورد بحث دارد:

rasēd ō Ohrmazd yazišn [ud] šnāyišn.

«رَسَد به اهرمَزَد یَزِش (و) ستایش» (کتاب نهم دینکرد؛ نک: مَدَن ۱۹۱۱: ۸۷۷، سطر پایانی)^۶

بخش سوم از نوشته پشت سکه مورد بررسی نام منصور به خط پهلوی است که در طرف دیگر سکه نیز به خط کوفی نوشته شده است. در این باره باید افزود که پس از روی کار آمدن معاویه بن ابی سفیان در سال ۴۱ هجری، به تدریج نام شاه ساسانی از روی سکه‌ها حذف شد (گیزلن ۲۰۰۹: ۲۸) و از حدود سال ۵۰ هجری نام خلیفه و در بیشتر مواقع نام حاکم محلی جایگزین نام شاه ساسانی شد، اما همچنان تصویر خسرو پرویز و گاه یزدگرد سوم بر سکه‌ها نقش می‌یست. نام خلیفه یا حاکم محلی غالباً به پهلوی و در مواردی به کوفی نوشته می‌شد. تاریخ پشت سکه نیز گاه یزدگردی و گاه هجری بود. از این نوع سکه‌ها، سکه‌هایی با نام سه خلیفه، دو خلیفه اموی (معاویه بن ابی سفیان و عبدالملک بن مروان) و یک خلیفه زبیری (عبدالله بن زبیر)، و از دست کم ۳۷ حاکم که در بیش از سی ضرابخانه در استانهای عراق، خوزستان، فارس، جبال، آذربایجان، آران، کرمان، سیستان و خراسان ضرب شده، موجود است (مایلز ۱۹۷۵: ۳۶۵؛ نیز نک: مُشیری ۲۰۰۵-۲۰۰۶: ۳۷، ۵۴، ۵۶-۵۷). جالب است که سه خلیفه مذکور خود را بر سکه‌هایشان به پهلوی amīr ī wurrōyišnīgān «امیر مؤمنان» نامیده‌اند (گیزلن ۲۰۰۹: ۷۰).

<p>نمونه درهمهای اموی</p>
<p>با نام معاویة بن ابی سفیان خلیفه اموی (۴۱ - ۶۰ ق)</p>
<div style="text-align: center;"> </div> <p>ضرب دارابگرد، سال ۴۳ ق</p> <p>رو: نیمرخ راست خسرو دوم، در برابر چهره شاه به خط پهلوی m''wy' 'myl y wlwyšnyk'n /Mā'āwiya amīr ī wurrōyišnīgān/ «معاویه، امیر مؤمنان»، در پشت سر شاه به خط پهلوی GDE 'pzw't' /xwarrah abzūd/ «فره افزود»، در حاشیه به خط کوفی «بسم الله» پشت: آتشدان و دو نگهبان در دو سوی آن، در سمت راست به خط پهلوی DA «دارابگرد»، در سمت چپ به خط پهلوی sychl /sē-čehel/ «چهل و سه»</p>
<p>با نام عبدالملک بن مروان خلیفه اموی (۶۵-۸۶ ق)</p>
<div style="text-align: center;"> </div> <p>ضرب دارابگرد، سال ۶۰ یزدگردی (= ۷۲ ق)</p> <p>رو: نیمرخ راست خسرو دوم، در برابر چهره شاه به خط پهلوی 'pdlmlyk 'myl y wlwyšnyk'n /Abdalmalik amīr ī wurrōyišnīgān/ «عبدالملک، امیر مؤمنان»، در پشت سر شاه به خط پهلوی GDE 'pzw't' /xwarrah abzūd/ «فره افزود»، در حاشیه به خط کوفی «بسم الله» پشت: آتشدان و دو نگهبان در دو سوی آن، در سمت راست به خط پهلوی DA «دارابگرد»، در سمت چپ به خط پهلوی šst' /šast/ «شت»</p>

با نام عبدالملک بن عبدالله
حاکم فارس در زمان خلافت عبدالملک بن مروان

ضرب بیشاپور، سال ۶۷ ق

رو: نیمرخ راست خسرو دوم، در برابر چهره شاه به خط پهلوی 'pdlmlyk y 'pdwl'n /Abdalmalik ī Abdulā'ān/ «عبدالملک بن عبدالله»، در پشت سر شاه به خط پهلوی GDE 'pzw't/xwarrah abzūd/ «فره افزود»، در حاشیه به خط کوفی «بسم الله» و «محمد رسول الله»

پشت: آتشدان و دو نگهبان در دو سوی آن، در سمت راست به خط پهلوی BYŠ «بیشاپور»، در سمت چپ به خط پهلوی hptšst' /haft-šast/ «شصت و هفت»

با نام حجاج بن یوسف
حاکم شرق در زمان خلافت عبدالملک بن مروان و فرزندش ولید بن عبدالملک

ضرب بیشاپور، سال ۷۷ ق

رو: نیمرخ راست خسرو دوم، در برابر چهره شاه به خط کوفی «الحجاج بن یوسف»، در پشت سر شاه به خط پهلوی GDE 'pzw't/xwarrah abzūd/ «فره افزود»، در حاشیه به خط کوفی «بسم الله» «لا اله الا الله» «محمد رسول الله»

پشت: آتشدان و دو نگهبان در دو سوی آن، در سمت راست به خط پهلوی BYŠ «بیشاپور»، در سمت چپ به خط پهلوی hptht' t /haft-haftād/ «هفتاد و هفت»

بخش پایانی نوشته پشت سکه مورد بررسی، دو حرف نخست واژه «استخر» است که مرکز استان فارس بوده و این سکه در آنجا ضرب شده است.

چنانکه می‌دانیم، نخستین سکه‌های اسلامی بدون تصویر که فقط شعائر اسلامی به خط کوفی بر آنها نوشته شده بود در سالهای ۷۷ ق (دینار طلا) و ۷۸ ق (درهم نقره)، در زمان خلافت عبدالملک بن مروان، ضرب شد (شمس اشراق ۱۳۶۹: ۱۱). کاربرد این سکه‌ها به سرعت گسترش یافت به گونه‌ای که در سال ۷۹ ق تقریباً در بسیاری از ضربخانه‌ها جایگزین سکه‌های عرب‌ساسانی شد (آلبوم، بیتس و فلر ۱۹۹۳: ۱۸). با وجود این، سکه‌های عرب‌ساسانی هنوز در برخی از ضربخانه‌های فارس، کرمان و سیستان ضرب می‌شد. این ضربخانه‌ها نیز تا سال ۸۴ ق یا تعطیل شد یا به ضرب درهم‌های جدید پرداخت (آلبوم، بیتس و فلر ۱۹۹۳: ۱۸؛ بیتس ۱۹۸۷: ۲۲۵، ۲۲۷). آخرین سکه شناخته شده عرب‌ساسانی، درهمی به تاریخ ۸۵ هجری است که توسط عماره بن تمیم در سیستان (SK) ضرب شده است (گیزلن ۲۰۰۹: ۲۹). از این رو، تاریخ ضرب سکه مورد بررسی را باید پیش از سال ۸۵ هجری دانست.

چهار. در میان سکه‌های شناخته شده عرب‌ساسانی، درهم سیمین بسیار کمیابی که تصویر نمونه‌ای از آن در زیر آمده، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. این سکه کهن‌ترین و شاید تنها سندی است که ترجمه پهلوی «محمد رسول الله» را به صورت mhmt pgt'mbl Y yzdt' /Mahmad paygāmbar ī yazad/ «محمد پیامبر ایزد»، می‌نماید:

ضرب گرم کرمان، سال ۷۰ ق

رو: نیمرخ راست خسرو دوم، در برابر چهره شاه به خط پهلوی mhmt pgt'mbl Y yzdt' /Mahmad paygāmbar ī yazad/ «محمد پیامبر ایزد (= محمد رسول الله)»، در پشت سر

شاه به خط پهلوی /xwarrah abzūd/ 'pzw't' GDE «فره افزود»، در حاشیه به خط کوفی
 «بسم الله، ولی الامر»
 پشت: آتشدان و دو نگهبان در دو سوی آن، در سمت راست به خط پهلوی glm klm'n
 «گرم کرمان»، در سمت چپ به خط پهلوی /haftād/ 'hpt't' «هفتاد»

درهم سیمین دیگری نیز یافت شده که تاریخ ۷۲ ق را بر خود دارد و توسط حاکم
 زبیری سیستان، عبدالعزیز بن عبدالله بن عامر، ضرب شده است. این درهم سیمین نه
 تنها ترجمه پهلوی «محمد رسول الله»، بلکه کهن ترین ترجمه پهلوی شهادتین «لا اله
 الا الله، محمد رسول الله» را به دست می دهد (نک: مشیری ۱۹۸۱: ۱۶۸-۱۷۲):

ضرب سیستان، سال ۷۲ ق

رو: نیمرخ راست خسرو دوم، در برابر چهره شاه به خط پهلوی 'pdwl'cyc Y 'pdwl'
 /Abdulazīz ī Abdulā ī Āmir/ Y 'myl «عبدالعزیز عبدالله عامر»، در پشت سر شاه به
 خط پهلوی /xwarrah abzūd/ 'pzw't' GDE «فره افزود»، در حاشیه به خط کوفی «بسم
 الله، العزیز»

پشت: نوشته ای به خط پهلوی در پنج سطر:

dw hpt't /dō haftād/
 yzdt' I BRA OLE /yazad-ēw bē ōy/
 AHRN yzdt' LOYT' /any yazad nēst/
 mhmt pgt'mbl Y yzdt /Mahmad paygāmbār ī yazad /
 SK

هفتاد و دو

ایزدی جز او

ایزد دیگر نیست

محمد پیامبر ایزد (است)

سکستان (= سیستان)

پنج. در میان سکه‌های شناخته شده عرب‌ساسانی، سکه مسی زیر از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. پیش از بحث در باره اهمیت این سکه، نظری به نوشته‌های رو و پشت آن می‌افکنیم (نیز نک: گیزلن ۲۰۰۹: ۱۵۳، تصاویر سکه در لوح شماره ۸).

اهمیت این سکه در بخشی از آیه‌ای از قرآن کریم (سوره فتح، آیه ۲۹) است که پیرامون آن نقش بسته است. چنان که می‌دانیم آخرین آیه از سوره فتح چنین آغاز می‌شود: «محمد رسول الله و الذين معه اشداء على الكفار رحماء بينهم»، اما در حاشیه این سکه پیش از «معه» فعل «یتلون» آمده است. این آیه با فعل «یتلون» در هیچ یک از قرائات معتبر قرآن کریم (قرائات هفتگانه و دهگانه) روایت نشده است. از این رو، باید این قرائت را جزو قرائات شاذ و نادر به شمار آورد. تخصص نگارنده علوم قرآنی نیست و بدین سکه تنها از آن رو اشاره شد تا شاید قرآن‌پژوهان را به کار آید.

پی‌نوشتها

1. Rika Gyselen

۲. شایان ذکر است که ماده مضارع *wihīr-* در فارسی میانه و مصدرهای فارسی «گهولیدن» و «گوه‌ریدن»، هر سه به معنی «بدل کردن، عوض کردن، معاوضه کردن»، بازماندگان ریشه ایرانی آغازین *-harH** هستند. مصدر *gōhrīdan* را نیز که در متن فارسی میانه شایسته نشایست به معنی «عوض کردن (لباس)» آمده، باید از همین ریشه دانست (تفضلی ۱۳۴۸: ۲۵۵؛ طاووسی ۱۳۶۵: ۳۲۷). از دیگر مشتقات ریشه ایرانی آغازین *-harH**، می‌توان به *gōhrīg* «عوض؛ بیعانه، وجه‌الضمان» و ترکیب *pad gōhrīg ī* «در عوض، به جای» در فارسی میانه اشاره کرد (تفضلی ۱۳۴۸: ۱۴۷-۱۴۸، ۲۵۴). «به گه‌ری» به معنی «به قربان، فدا» در منظومه ویس و رامین (نک: صادقی ۱۳۸۹: ۲۸) نیز به همین جا مربوط است. به علاوه، واژه انگلیسی *sell* «فروختن» با این ریشه ایرانی ارتباط دارد و هر دو بازماندگان ریشه هندواروپایی *-selh₁** هستند که معنی اصلی آن «گرفتن، دریافت کردن» بوده است (ریکس ۲۰۰۱: ۵۲۹).

۳. برخی به غلط، تاریخ این سکه‌ها را نه ۲۰ یزدگردی، بلکه ۲۰ هجری دانسته و ضرب آنها را به زمان خلافت عمر بن خطاب (۱۳-۲۳ ق) نسبت داده‌اند (مثلاً: نقشبندی ۱۳۸۸: ۱۶، ۳۲).

۴. عبارت پهلوی *GDE 'pzw¹/xwarrah abzūd* «فره افزود» از سال دوم سلطنت خسرو دوم بر سکه‌های او در پشت سر شاه در دو سطر پدیدار شد. این عبارت بر بسیاری از سکه‌های عرب‌ساسانی نیز دیده می‌شود. بر این سکه‌ها، گاه فقط کلمه دوم به صورت ناقص *pzt* نوشته شده است. بر چند سکه مسی عرب‌ساسانی نیز این عبارت در یک سطر نوشته شده است (گیزلن ۲۰۰۹: ۹۱).

۵. برخی آن را *NHL* خوانده و مخفف نهرتیرک/نهرتیری در خوزستان در غرب اهواز (مثلاً: مُشیری ۱۹۷۷: ۴۵۴) یا مخفف نهرتیرک/نرماشیر در کرمان دانسته‌اند (مثلاً: امینی ۱۳۸۹: ۷۹). برخی دیگر با قید احتمال آن را *WAL* خوانده و مخفف وه‌آردشیر/برَدشیر (= بردسیر) در کرمان دانسته‌اند (مثلاً: گاوبه ۱۹۷۳: ۱۰۱).

۶. «رسیدن» در این مورد و موارد مشابه به معنی «شایسته بودن» است. این نکته را استاد فرزانه، آقای دکتر علی اشرف صادقی، یادآوری فرمودند که بدین وسیله از ایشان سپاس‌گزاری می‌شود.

منابع

قرآن کریم.

امینی، امین، ۱۳۸۹، سکه‌های ساسانی، تهران.

تفضلی، احمد، ۱۳۴۸، واژه‌نامه مینوی خرد، تهران.

رضائی باغبیدی، حسن، ۱۳۸۴، روایت آذرفرنبغ فرخزادان، تهران.

- شمس اشراق، عبدالرزاق، ۱۳۶۹، نخستین سکه‌های امپراتوری اسلام، اصفهان.
- صادقی، علی‌اشرف، ۱۳۸۹، «یک معنی ناشناخته کلمه پهلوی در زبان فارسی»، فرهنگ‌نویسی، ج ۳، ص ۲-۳۲.
- طاووسی، محمود، ۱۳۶۵، واژه‌نامه شایسته نشایسته، شیراز.
- نقشبندی، ناصر سیدمحمود، ۱۳۸۸، درهم اسلامی، ترجمه امیر شاهد، تهران.
- یاحقی، محمدجعفر (زیر نظر)، ۱۳۷۷، فرهنگ‌نامه قرآنی، ج ۴، ج ۲، مشهد.
- Album, S., Bates, M. L., and Floor W., 1993, 'Coins and Coinage', in: *Encyclopaedia Iranica*, vol. VI, ed. E. Yarshater, Costa Mesa, pp. 14-41.
- Bates, M., 1987, 'Arab-Sasanian Coins', in: *Encyclopaedia Iranica*, vol. II, ed. E. Yarshater, London and New York, pp. 225-229.
- Bates, M., 1996, 'Dirham in the Islamic Period', in: *Encyclopaedia Iranica*, vol. VII, ed. E. Yarshater, Costa Mesa, pp. 426-428.
- Broome, M., 1985, *A Handbook of Islamic Coins*, London.
- Cheung, J., 2007, *Etymological Dictionary of the Iranian Verb*, Leiden/Boston.
- Christensen, A., 1944, *L'Iran sous les Sassanides*, Copenhagen.
- Gaube, H., 1973, *Arabosasanidische Numismatik*, Würzburg.
- Göbl, R., 1983, 'Sasanian Coins', in: *The Cambridge History of Iran*, vol. 3(1), ed. E. Yarshater, Cambridge, pp. 322-336.
- Gyselen, R., 2007, *Sasanian Seals and Sealings in the A. Saedi Collection (= Acta Iranica 44)*, Leuven.
- Gyselen, R., 2008, *Great-Commander (vuzurg-framadār) and Court Counsellor (dar-andarzbed) in the Sasanian Empire (224-651): The Sigillographic Evidence*, Roma.
- Gyselen, R., 2009, *Arab-Sasanian Copper Coinage*, Wien.
- Huyse, Ph., 1999, *Die dreisprachige Inschrift Sābuh's I. an der Ka'ba-i Zardušt (ŠKZ) (= Corpus Inscriptionum Iranicarum, part III, vol. I, texts I)*, 2 vols., London.
- Livshits, V. A. and Xurshudjan, E. Sh., 1989, 'Le titre *mrtpty* sur un sceau parthe et l'arménien *marpet*', *Studia Iranica* 18, pp. 169-191.
- MacKenzie, D.N., 1971, *A Concise Pahlavi Dictionary*, London.
- Madan, D. M., 1911, *The Complete Text of the Pahlavi Dinkard*, 2 parts, Bombay.
- Miles, G. C., 1975, 'Numismatics', in: *The Cambridge History of Iran*, vol. 4, ed. R. N. Frye, London, pp. 364-377.
- Mochiri, M. I., 1977, *Étude de numismatique iranienne sous les Sassanides et Arabe-Sassanides*, Tehran.
- Mochiri, M. I., 1981, 'A Pahlavi Forerunner of the Umayyad Reformed Coinage', *Journal of the Royal Asiatic Society* 113, pp. 168-172.
- Mochiri, M. I., 2005-2006, 'Monnayage arabo-sassanide de Dārābgird', in: *Nāme-ye Irān-e Bāstān*, vol. 5, nos. 1-2, serial nos. 9-10, pp. 33-58.
- Rix, H. (ed.), 2001, *Lexikon der indogermanischen Verben, die Wurzeln und ihre Primärstambildungen*, Wiesbaden.
- Walker, J., 1941, *A Catalogue of the Arab-Sasanian Coins*, Oxford.